
Аналітична філософія

Рей
Монк¹

ЧИ БУВ РАСЕЛ АНАЛІТИЧНИМ ФІЛОСОФОМ?²

У своїй визначальній статті «Чи може і чи повинна аналітична філософія бути систематичною?» Майкл Даміт намагався визначити, чим, власне, аналітична філософія є. Його відповідь була такою: вона є «пост-фрегеанською філософією». «Можна схарактеризувати аналітичну філософію, — пише він, — як напрямок, що наслідує Фреге у покладанні філософії мови як засадової для всіх інших тем... Для Фреге, як і для всіх наступних аналітичних філософів, філософія мови є засадовою для будь-якої філософії, оскільки тільки через аналіз мови ми можемо проаналізувати мислення» [Dumett, 1978: p. 441—442].

Наприкінці статті ця характеристика постає підґрунтям для почасті неприхованого догматиз-

¹ Рей Монк є професором філософії в університеті Саутгемптона (Велика Британія), входить до складу Почесного комітету Британського Вітгенштайнівського товариства (BWS). Пан Монк також набув визнання у широких філософських колах після виходу своїх ґрунтовних досліджень: «Ludwig Wittgenstein: The Duty of Genius» (1991) та двохтомного видання «Bertrand Russell» (1996, 2001). — *Прим. пер.*

² Переклад зроблено за виданням: The Rise of Analytic Philosophy / Ed. by H.-J. Glock. — Oxford: Blackwell Publishers, 1997. — P.35—50.

му. «Тільки Фреге, — тепер проголошує Даміт, — було нарешті визначено справжній предмет філософії: а саме, по-перше, що метою філософії є аналіз структури *мислення*; по-друге, що вивчення мислення має бути чітко відокремлене від вивчення психологічного процесу *думання*; нарешті, те, що власне метод аналізу мислення полягає в аналізі *мови*... прийняття всіх трьох принципів є звичайним для аналітичної школи загалом» [Dummett, 1978: p. 458].

У своїх пізніших книжках («Фреге: філософія математики» та «Джерела аналітичної філософії») Даміт показав, наскільки серйозно та буквально він дотримувався цієї догми. «Аналітична філософія постала тоді, — підкреслює він, — коли відбувся «лінгвістичний поворот» [Dummett, 1993: p. 5], а лінгвістичний поворот відбувся, зазначає він далі, завдяки Фреге 1884 року. Справді, з його погляду, справа була делікатнішою. Лінгвістичний поворот, цей вирішальний крок до розуміння «справжнього предмета філософії», відбувся у параграфі 62 «Основних засад арифметики», в якому Фреге, ставлячи запитання про природу числа, закінчує запитанням про значення речень, які містять числа. «Ось це і є лінгвістичний поворот, — зазначає Даміт, — принцип контексту покладено як експліцитно лінгвістичний принцип, який стосується значення слів та їх увіходження у речення; тож епістемологічна проблема, що має онтологічні підтексти, за допомоги цього принципу перетворюється на проблему значення речень» [Dummett, 1991: p. 111]. Це, зазначає Даміт, «ймовірно, найпродуктивніший параграф з будь-коли написаних... За значимістю параграфа 62 «Основних засад арифметики» та їх продовження він (Фреге. — *В. Ц.*) заслуговує на визнання його дідусем аналітичної філософії» [Dummett, 1991: p. 112].

Цей «продуктивний параграф» сприяв появі того, що Даміт згодом назве «фундаментальною аксіомою аналітичної філософії, а саме, що курс на аналіз мислення проходить через аналіз мови» [Dummett, 1993: p. 128]. З погляду Даміта, філософи, які заперечують цю аксіому, не є аналітичними філософами взагалі, хоч би вони й отримали вишкіл та виховання в аналітичній традиції. Гарет Еванс, наприклад, на думку Даміта, «перестала бути аналітичним філософом після того, як у «Множинності референції» спробувала, за словами Даміта, «подати незалежну від мови позицію, за якою мислити про об'єкт необхідно з безлічі різних способів» [Dummett, 1993: p. 4].

У цій статті я хочу показати, що Еванс не заплямувала репутації, як і Бертран Расел, якого, зокрема й Даміт, визнають фундатором аналітичної традиції, хоча останнього теж не можна, за його ж таки критеріями, вважати аналітичним філософом. Я звертаю увагу на *reductio ad absurdum* Дамітової характеристики аналітичної філософії, яку, як я припускаю, можна вдосконалити шляхом послаблення зосередженості на «лінгвіс-

тичному повороті» й посилення того, чим сам Даміт у намаганні дати характеристику аналітичної філософії саме й нехтує, — аналізу.

Наприкінці життя Расел у серії рецензій та статей виявляв неабияку ворожість до типу філософії, що переважав в Англії у 1950-х роках під впливом пізнього Вітгенштайна. Він писав: «Як і в усіх попередніх (до «пізнього» Вітгенштайна. — *В. Ц.*) філософів, моєю граничною метою було, наскільки це можливо, зрозуміти світ і відокремити те, що можна вважати знанням, від того, що слід відкинути як безпідставну позицію... тепер нам кажуть, що світ, який ми намагалися зрозуміти, більше не є світом, а є лише реченням» [Russell, 1959: p. 217]. У своїй надмірній зосередженості на мові, як гадав Расел, цей тип філософії «без необхідності заперечує серйозне та вагоме завдання, якого дотримувалася філософія впродовж сторіч. Філософи від часів Фалеса й дотепер прагнули зрозуміти світ... Я не певен, що нові філософи слідують цій традиції» [Russell, 1959: p. 230].

Таке ставлення є вочевидь далеким від погляду, якого дотримується Даміт і згідно з яким у своїй зосередженості на мові аналітична філософія вперше від часів свого виникнення відкрила «справжній предмет філософії». Це не були, як інколи вважають, лише буркотіння розсердженого старого, який зрозумів свою віддаленість від нової генерації. Расел ніколи не вважав, що вивчення мови є основою будь-якої філософії.

У «Дослідженні значення та істини», єдиній книзі, яку він присвятив питанням значення та мови, Расел раз у раз наголошував на тому, що граничною метою його книги є мета епістемологічна. Книжка починається з проголошення того, що «ця праця задумана як дослідження певних проблем, які мають стосунок до емпіричного знання» [Russell, 1980: p. 11]. А на наступній сторінці він пише: «Нашою проблемою є одна з проблем теорії пізнання» [Russell, 1980: p. 12]. Кілька разів у тексті книги він робить випадки проти логічних позитивістів, докоряючи їм за «лінгвістичний ухил», який, на його переконання, завадив їм зробити належний наголос на нелінгвістичних властивостях досвіду. Справді, з епістемологічних міркувань Расел пропонує у своїй книзі загальну теорію значення, але жодним чином не таку, до якої схиляється Даміт. Дійсно, враховуючи критерії «мінливого пріоритету мислення та мови», що його обстоює Даміт, Расела можна одразу ж зарахувати до маргінального кола неаналітичних філософів, до якого він додає Гарет Еванс та Кристофера Пікока. Насправді ж Расел іде далі за Еванс чи Пікока, позаяк він дає визначення пропозиції у термінах психології: «необхідно відрізнити пропозиції від речень, але... пропозиції не повинні бути невизначеними. Їх слід визначати як психологічні випадки певного роду — складні образи, очікування тощо. Такі випадки «виражені» за допомоги речень... Коли два речення мають спільне значення, це означає, що вони виражають спільну пропозицію. Слова у

пропозиції не є суттєвими. Точне психологічне визначення пропозицій нерелевантне логіці та теорії пізнання; єдине, що важить для нашого дослідження, — те, що речення позначають щось інше за них самих, те, що може бути спільним для різних речень. Те, що це щось є психологічним (або фізіологічним), стає очевидним з факту, що пропозиції можуть бути хибними» [Russell, 1980: p. 189].

У «Моему філософському розвитку» Расел пише, що означені питання для нього не поставали аж до 1918 року, коли його вперше зацікавило «визначення “значення” і відношення мови до факту». «Дотепер, — пише Расел, — я вважав мову “прозорою”» [Russell, 1959: p. 145]. Відтоді ж він набув переконання, що, як він сам зауважує у «Лекціях з логічного атомізму», «поняття значення є завжди більш-менш психологічним і що неможливо досягти чистої теорії значення, навіть через символізацію» [Russell, 1985: p. 45]. Теорія символізації, пише він у цих лекціях, є важливою для філософії, «справою кращою, ніж я думав», але її значущість є «цілком негативною»: «тобто важливість полягає в тому, що доки ви чудово не усвідомите символи, доки ви не будете чудово обізнані з відношенням символу до того, що він символізує, ви не зрозумієте, що приписуєте речі властивості, які належать самому символі» [Russell, 1985: p. 44].

«Депсихологізація» логіки, яку Майкл Даміт визнає центральною для аналітичної філософії і яку він вважає центральним відношенням філософів одночасно із залученням філософії мови, була тим, що Расел обстоював до зацікавлення теорією значення. «Проблема значення, — писав він 1938 року (у часопису Аристотелівського товариства з приводу полеміки з Ричардом Бретвейтом щодо «Релевантності психології логіки»), — вперше призвела мене... до спростування антипсихологістських поглядів, що їх я раніше поділяв» [Aristotelian Society, 1938: p. 43].

«Я вважав, що у критичному з'ясуванні того, що веде до знання, — писав він нижче у тій самій статті, — вирішальним є момент, коли сумнів уже є психологічно неможливим, попри те, що він (Бретвейт. — *В. Ц.*) вважає, що сумнів у цьому разі є логічно абсурдним» [Aristotelian Society, 1938: p. 51].

Хоч як це дивно, цей «психологічний поворот» у мисленні Расела відбувся одночасно зі згодою з Вітгенштайном у тому, що логіка є за своєю суттю лінгвістичною. Аж до 1919 року, коли це сталося, і незадовго до ознайомлення з «Трактатом» Вітгенштайна, Расел схилився до концепції логіки як дослідження найзагальніших властивостей не мови, а світу. Логіка, писав він у «Вступі до математичної філософії», «має стосунок до реального світу так само, як зоологія, але через свої абстрактніші та загальніші засоби» [Russell, 1920: p. 169]. Логіка є вивченням формальних характеристик *світу*. Інтерес до мови є необхідним тільки з метою усвідомлення нездатності повсякденної мови виразити логічну форму з будь-

яким типом точності та послідовної необхідності оволодіти спеціалізованою мовою математичної логіки.

Такий погляд на логіку міститься також у прочитаних тоді ж «Лекціях з логічного атомізму». Логіка, писав у них Расел, «має стосунок до форм фактів, застосовуючись до різних типів фактів... яких немає у світі» [Russell, 1985: p. 80]. Ці форми є витонченими аспектами реальності настільки, що їх неможливо помислити взагалі. У філософській логіці, писав він, «предмет мислення, який ви, припустимо, обмірковуєте, є настільки складним і невловимим, що будь-хто, кому доводиться думати про це, знає, що ви не думаєте про нього частіше, ніж, мабуть, півхвилини на півроку. Решту часу ви думаєте про символи» [Russell, 1985: p. 44]. Справді добрий філософ — це той, хто досягає успіху, зосередивши свій розум на цьому досить витонченому предметові мислення бодай раз на півроку: «Погані філософи ніколи не роблять цього» [Russell, 1985: p. 44].

Відмінність між Раселом, який мислить про символи та про логічні форми, та Дамітом, який розуміє аналітичну філософію (та й, зрештою, філософію загалом), є настільки виразною, що її не можна не прийняти. Сам Расел відмовився від цього приблизно за рік, коли прочитав «Трактат» і обговорив його з Вітгенштайном під час зустрічі в Голландії наприкінці 1919 року. Значущість, що його мала книга Вітгенштайна, повинна була переконати його в тому, що логіка і математика є лінгвістичними, а відтак цілковито тривіальними. Буквально за кілька днів після зустрічі з Вітгенштайном Расел написав рецензію на інавгураційну промову Гарольда Йоахима, в якій відверто заявив: «Щодо логіки та так званих «законів мислення», пов'язаних із символами, — вони дають різні способи сказати одне й те ж саме... лише розуміння мови є необхідним для пізнання логічної пропозиції» [Russell, 1988: p. 403, 406]. Хоча в контексті рецензії ці слова звучать як настанова всього його життя, очевидною істинністю яких можуть знехтувати хіба що ідіоти або оксфордські професори логіки, насправді він дотримувався їх лише кілька днів, і вони суперечили поглядам, які він оприлюднив друком менше року тому.

Понад те, ця гадка була викликана глибоким розчаруванням. Оскільки Расел не засновував філософію на її власному підґрунті, то його припущення, що логіка і математика є лінгвістичними, позбавили їх того інтересу, який відчував до них Расел, тож мислити та писати про логіку, математику та їх філософський синтез він брався вряди-годи. «Я дійшов думки, — писав він у «Моему філософському розвиткові», — хоча й дуже неохоче, що вона (математика. — *В. Ц.*) складена з тавтологій. Я боявся, що для достатньо інтелектуально підкованих умів уся математика виявиться тривіальною, так само як і твердження, що чотиринога тварина є людиною» [Russell, 1959: p. 211—212]. За п'ятнадцять років після зустрічі з

Вітгенштайном він відмовився від філософії взагалі, а коли повернувся до неї у середині 1930-х років, то обговорював не логіку та математику, а психологію, фізику та епістемологію.

Після 1920 року Расел спростував усі три принципи, які Даміт розглядає як «звичайні для аналітичної школи загалом»: мета філософії, вважав він, є не аналізом мислення, а спробою зрозуміти світ; вивчення мислення, значень, сказав би він, є гранично психологічним; і, аж ніяк не приймаючи позиції, згідно з якою єдиним справжнім методом аналізу мислення був би метод аналізу мови, він, навпаки, наполягав, що єдиним справжнім способом аналізу мови є дослідження мислення, а теорія значення є галуззю психології.

А ще, попри це, Расел називав себе аналітичним філософом. Його «Історія західної філософії» закінчується, зрештою, прозелітичним розділом «Філософія логічного аналізу», який, утім, він розуміє цілком інакше, ніж Майкл Даміт. Згідно з характеристикою Расела, «філософія логічного аналізу» стосується передусім не теорії значення, а радше таких питань, як «Що є число?», «Що є простір і час?», «Що є свідомість?», «Що є матерія?». Її джерелами є не «лінгвістичний поворот», який позначили «Основні засади» Фреге, а радше праці Ваерштраса, Дедекінда та Кантора, які зробили з «числення» «аналіз». «Джерелом цієї філософії, — писав він, — є досягнення математиків, які працювали над очищенням своєї науки від помилкових думок та необережних висновків» [Russell, 1961: p. 783]. «Невдовзі у середині дев'ятнадцятого сторіччя Ваерштрас показав, як створити числення без безконечно малих величин і цим самим зробити його логічно безпечним. Згодом з'явився Георг Кантор, який розвинув теорію неперервності та безконечного числа. «Неперервність» була досі — доки він не визначив її — непроясненим словом, прийнятним для філософів на кшталт Гегеля, який прагнув внести метафізичну плутанину в математику. Кантор надав цьому слову точного значення і показав, що неперервність, як він її визначив, була необхідним для математиків і фізиків поняттям. Завдяки цій великій справі було... подолано старомодний містицизм» [Russell, 1961: p. 783].

Часто-густо вважають, що безпосередній вплив на Расела в його творенні аналітичної традиції справив Дж. Е. Мур, але в останньому розділі своєї «Історії західної філософії», де окреслено аналітичну філософію, жодного разу не згадано ні Мура, ні Вітгенштайна, хоча й віддано шану Фреге. Попри те, що для цього були певні особисті мотиви, я також гадаю, що це точно відображає, що саме Расел вважав важливим для створення аналітичної філософії, як, зрештою, і його ставлення до власного філософського розвитку.

Якось Расел сказав, що сталася лише одна головна революція в його філософському розвитку, одне велике рішення в його праці, і це була

відмова від гегельянства. Одним із способів описати цю революцію можуть бути його слова про те, що коли він відмовився від методу синтезу на користь аналізу, він нарешті набув переконання, що аналіз усе ж таки *не є* фальсифікацією. Як полюбляв повторювати Расел, існує два типи філософів: ті, хто думає, що світ є посудиною із желе, та ті, хто думає, що світ є відром зі шротом. Велика революція в його мисленні відбулася тоді, коли він власноруч відмовився від «желе» на користь «шроту».

Звичайно, Гегель був «желейним» філософом *par excellence*, і зауваження Расела щодо метафізичної плутанини, внесеної Гегелем у математику, не є випадковою, коли він описує початки аналітичної філософії. Його власні ранні роздуми про математику були нав'язані цією плутаниною: «Гегель мислив Всесвіт як тісно пов'язану єдність, — писав Расел у статті «Чому я обрав філософію». — Його Всесвіт був насправді схожий на желе в тому розумінні, що його не можна було порізати на кавалки. Існування складових частин, на його думку, було оманом. Єдиною реальністю був Абсолют, як він називав Бога. У цій філософії я вбачаю швидкоплинну розраду. В особі її прибічників, надто ж МакТагарта, який був тоді мені найближчим другом, філософія Гегеля здавалася водночас чарівливою та переконливою» [Russell, 1956: p. 21].

У «Дослідженнях з гегельянської діалектики», надрукованих 1896 року, в час свого найбільшого впливу на Расела та на гегельянство самого Расела, МакТагарт підкреслював синтетичну взаємопов'язаність світу діалектики Гегеля. Відокремленість було визнано оманом. Діалектика сходить від нижчих категорій розсуду, таких, як простір, час та матерія, до найвищої — Абсолюту. Тільки він є самостійним і реальним, тільки він є розумним; усі нижчі категорії поглинуті суперечностями, які можна розв'язати шляхом успішного синтезу з метою наблизитися до Абсолюту. Отже, логіка показує нам, що «вся дійсність є розумною і справедливою... найвищим предметом філософії є визначення для нас загальної природи граничної гармонії, зміст якої наразі ще не осягнуло наше серце. Вся істинна філософія має бути містичною, не в своїх методах, а в своїх остаточних висновках» [McTaggart, 1896: p. 255].

Ця концепція філософії була мотивом для ранніх праць Расела. Він насилу позбувся її впливу наприкінці 1897 року, коли у написаній для односторонньої статті під назвою «Мені це здається, панове? Ні, так воно і є» різко спростував релігійну розраду цієї доктрини разом з думкою про мету філософії як засіб, що досягає цієї розради. «Не можна не відзначити, — писав він у висновку, — що метафізику, як і науку, обґрунтовують за допомоги інтелектуального дотепу, але чи має вона послугуватися одним лише інтелектуальним дотепом» [Collected Papers, 1983: p. 111].

Проте ще впродовж деякого часу він перебував у полоні, чи пак у міцних обіймах, світу на зразок «желе». 1 січня 1898 року, за два тижні до появи статті до однодумців, Расел написав нотатки «Про ідею діалектики наук», в яких знову підтвердив свій намір «повернути явище до реальності» і пристати до позиції, що світ *sub specie aeternitatis* перебуває в послідовному колі антиномій. Визначальними для його наміру стали суперечності в математиці, з якими він боровся впродовж кількох попередніх років: безконечно малі величини (*infinitesimal*), неперервність (*continuity*) та безконечно великі величини (*infinite*).

Суперечності безконечно малих величин були виявлені завдяки наполегливості, яскравій та ретельній манері Берклі в «Аналітику»: перша суперечність передбачала залучення у численні диференціалу, щоб перетворити його на безконечно малу величину, а згодом використати його як величину відсутню, не приймаючи безконечно малі величини ні за щось, ні за ніщо, а приймаючи їх, за його славнозвісним висловом, «за привидів померлих величин». Ця суперечність була добре відома, і Расел згаяв небагато часу на ній, перш ніж переконався в тому, що математики у цій справі не мають рішення. Суперечність неперервності була ще давнішою, оскільки вона з'явилася ще у Зенона в його парменідіанських аргументах проти руху. Вони відроджували (твердження про. — *Прим. пер.*) неможливість неперервних величин як послідовності точок без руйнації всієї неперервності. У написаній 1898 року статті «Про деякі ускладнення неперервних величин» Расел поновив ці античні заперечення проти неперервності й заявив, що «філософські антиномії у цій сфері виявляють аналогії з помилковими думками в математиці. Ці помилкові думки, здається (принаймні мені), пронизують числення й навіть ретельно розроблений апарат Кантора» [Collected Papers, 1990: p. 46].

Звичайно, пізніше Расел прийняв Канторове розв'язання проблеми неперервності як одне з найбільших інтелектуальних досягнень свого часу, проте 1896 року, все ще перебуваючи в полоні гегельянства, він заперечив трансфінітні числа Кантора як «неможливі та самосуперечливі». Справді, на цьому етапі він гадав, що поняття безконечності як таке має зіткнутися із суперечностями, зокрема з парадоксом, відзначеним ще Ляйбніцем, що ряди безконечності можуть бути вставлені у взаємооднозначну відповідність з власною підмножиною їх самих. Наприклад, кожному натуральному числу може бути задане парне число так, що в обох множинах вони будуть безконечними і матимуть однакову кількість елементів. Але ми знаємо, що існує більше натуральних, ніж парних, чисел, відтак вони *не можуть* мати однакової кількості елементів.

Для гегельянця, для якого математика є не більш ніж шаблоном у сходах метафізики, ці суперечності є сировиною, і Расел на той час ще не дійшов

висновку, що засади математики вимагають доведення; він тоді вважав, що математика як така за своєю природою є неадекватним засобом розуміння реальності.

Зазначена стаття засвідчує, наскільки він був схожим на «желе», коли готувався до творення власного світу і наскільки далеко був ладен зайти у запереченні істини, що її дає кожен аналіз світу. Найвищою точкою Расселового гегельянства стала коротка полемічна стаття, написана влітку 1897 року під назвою «Чому ми вважаємо час, а не простір необхідно заповненим?». Своїй дружині Еліс він дав коротку відповідь: «Бо ми — дурні»¹. Довша відповідь, виражена у статті (написаній, здається, для обговорення з Муром), полягала в тому, що ми потрапляємо в оману думки, що простір може бути проаналізований через відношення між матеріальними об'єктами, але інтуїтивно ми розуміємо, що час заповнений, що в ньому нема порожнечі, отже, що час не можна зрозуміти як послідовність відношень. Проте, переконує Рассел, що має рацію для часу, має рацію і для простору. Простір також заповнений: кожна його частинка у тій чи іншій формі використовується матерією. Отож, доводить Рассел, відмінність між відношеннями й характеристиками зникає: «Зі строго моністичного погляду.. неможливо підтвердити таке розрізнення. Все є характеристикою Одного, внутрішньою властивістю Всесвіту; Всесвіт взагалі не можна вповні проаналізувати (через розкладання його. — *Прим. пер.*) на першоелементи» [Collected Papers, 1983: p. 95].

Ця стаття, як і майже все, що написав Рассел у цей час, показує, чим, на його думку, був для нього аналіз. Аналіз, як він його розумів, полягав в ідентифікації частин цілого. Якби реальність була неподільною, то з цього безпосередньо випливало б, що аналіз є неадекватною процедурою.

З прочитання подібних статей «раннього» Рассела випливає істина подальших його наполягань, оскільки Рассел, на відміну від Мура, потребував звільнення як від ідеалізму, так і від монізму. У звичайних історіях філософії роль інтелектуального розвитку Мура та Рассела, зокрема їхню участь у творенні (їхньої власної версії) аналітичної філософії, не виправдано перебільшено. Мур, як я сподіваюся показати надалі, мав значення, оскільки забезпечив Рассела альтернативною концепцією логіки, узгодженої з його новоспеченою вірою в аналіз, але нічого не зробив задля плекання цієї віри. Що зробив Рассел, так це усвідомив та оцінив роботу в галузі засад математики, здійснену в середині дев'ятнадцятого сторіччя.

Хоч би де Рассел вивчав математику — як студент у Берліні, Йені чи Геттінгені, — він опановував традиції математичного аналізу, які вказували йому на суперечності у численні, які він сприймав як доказ на користь ге-

¹ Russell to his wife, Alys, 1.06.1897.

гельянства і намагався якоюсь мірою відшукати для них технічне рішення. Наприклад, визначення неперервності через епсилон-дельта, покладаючи межі досягнення суто арифметичного розуміння неперервності у спосіб, що не був би жодним чином пов'язаний з геометричним спогляданням і (водночас був би. — *Прим. пер.*) не вразливим до формальної суперечності, вивчали в німецьких університетах упродовж двадцяти або тридцяти років. Проте Кембридж певним чином відставав у викладанні математики, тож Расел, всупереч своєму подальшому роздратуванню, закінчував навчання математиці 1893 року, не маючи гадки про подібні технічні досягнення. Вперше він почув про Ваерштраса наприкінці 1896 року під час поїздки до Сполучених Штатів Америки, де прочитав серію лекцій про неевклідову геометрію. Френк Морлі та Джеймс Гаркнес, два математики, що відвідували їх, а згодом побували в Кембриджі, ознайомившись із сучасною чиствою математикою, надрукували 1898 року підручник «Вступ до теорії аналітичних функцій». Незабаром після появи їхньої книги Расел прочитав її. Сама книга, а ще більше бесіди з Морлі, Гаркнесом та іншими американцями справили на нього таке значне враження, що він зрозумів, що багато математиків мають до філософії інтерес, яким він знехтував.

Після візиту до Сполучених Штатів Америки і невдовзі після своїх численних спроб зрозуміти математику згідно з Гегелем Расел захопився творами нових математиків, почавши у грудні 1897 року з ознайомлення з «Неперервністю та ірраціональними числами» Дедекінда. Влітку того ж року відчуття, що можна навчитися математиці від математиків більше, ніж від філософів, підтвердилося під час прочитання «Логіки» Гегеля, безглуздість якої була для нього огидною. Навесні 1898 року «Універсальна алгебра» Вайтгеда зміцнила це переконання. З неї він уперше отримав визначення математики, яке не надає значення «кількості», і дізнався про можливість *математичного* застосування символічної логіки. Впродовж наступного місяця він читав «Природу та значення чисел» Дедекінда, яка, попри все інше, навчила його уваги не до кількості, а до *порядку* як центрального поняття у визначенні числа, а також нерелевантності для математики антиномій кількості, яким він приділив забагато часу минулого року.

Впродовж літа, збагатившись знаннями про технічні досягнення нової математики, Расел завершив революцію у своєму філософському мисленні і почав писати книгу під назвою «Фундаментальні ідеї та аксіоми математики», значна частина якої пізніше увійшла до «Принципів математики». Однією з рис, що відрізняє цей попередній варіант книги від «ранньої» праці Расела, є особлива увага до реальності відношень (а відтак і множинності) та обґрунтування аналізу, хоча він, вочевидь, ще мав деякі сумніви (щодо нього, тобто щодо аналізу. — *Прим. пер.*). «Аналіз, — писав він, — можливий, строго кажучи, тільки за умови сполучення на кшталт

«А і В». Там, де ми маємо відношення, тобто там, де ми маємо істину або хибу, аналіз є більш-менш деструктивним... Пропозиція може включати два терми і відношення, але не еквівалентні їм. Для відношення як такого є терм, що не відноситься ні до чого. Те, що аналіз випускає щось, впливає з того факту, що ціле є істинним або хибним, натомість його частини не є ні тим, ні тим. Отже, ціле має відношення і до істини, і до хиби, а його частини — не мають. Те ж саме очевидно з простого міркування над значенням. «А відрізняється від В» не еквівалентно «А і багатоманіття і В». Таким чином, там, де ми маємо дійсно пов'язані відношення, тобто не такі, що використовуються лише як терми, там аналіз не є цілком легітимним» [Collected Papers, 1990: p. 299].

Щось схоже на цю позицію простежуємо в останньому розділі «Принципів математики» — шістнадцятому розділі про «Ціле та частину». У ньому Расел пише: «Існує надважлива логічна доктрина, яка теорію цілого та частини робить визначною. Я маю на увазі доктрину про аналіз як фальсифікацію. Хоч би що було проаналізовано, воно є цілим, а ми вже побачили, що аналіз цілого до певної міри є фальсифікацією. Проте важливо усвідомити вузькість цієї доктрини. Ми не можемо висувати ні те, що частини цілого не є справді його частинами, ні те, що частини припускають у цілому в тому розумінні, що ціле не припущене у своїх частинах; ні те, що логічно попереднє не є зазвичай простішим, ніж логічно наступне. Коротше кажучи, хоча аналіз і відкриває нам істину, і нічого, крім неї, він усе ж ніколи не відкриє нам повної істини. Це єдиний елемент доктрини, який має бути прийнято. У ширшому розумінні вона виявляється тільки машкарою для ледаря, вибаченням для тих, кому не до вподоби клопіт аналізу» [Russell, 1956: p. 141].

Віра Расела в те, що аналіз не завжди був фальсифікацією, завдячує успіхові, досягнутому математичними аналітиками у розв'язанні проблем безконечно малих та безконечно великих величин та неперервності, але йому все ще була потрібна концепція логіки, а саме концепція природи пропозиції, щоб замінити нею спадок гегельянства. І в цьому йому допоміг Дж. Е. Мур бесідами з Раселом улітку 1918 року та своєю статтею «Природа судження». У гегелівському розумінні пропозиція була єдністю, що протистояла аналізу, а в контексті концепції Мура вона перетворилася на сукупність, яка мала бути позитивно розкладена на складові. «Пропозиція, — писав Мур, — є нічим іншим, як складним поняттям... Пропозиція є синтез понять... Пропозицію утворює будь-яка сума понять разом з особливим відношенням між ними» [Moore, 1993: p. 5].

Це визначення нагадує визначення аналітичної філософії у розумінні Даміта як аналізу мови, але насправді для Мура і надто ж для Расела важило головним чином те, що пропозиції не є лінгвістичними. «Пропозиції, —

писав Мур, — складені не із слів і навіть не з думок, а з понять. Поняття — це можливі об'єкти мислення» [Moore, 1993: р. 4]. З погляду Мура, поняття є будівельними блоками не мислення, а світу. «Здається необхідним ставитися до світу як до сформованого з понять» [Moore, 1993: р. 8]. Таким чином, аналіз є методом, але не методом розуміння мислення за допомоги мови, а, так би мовити, методом різьблення світу, який поступово набуває сенсу: «Річ стає осяжною (*intelligible*), — писав Мур, — уперше тоді, коли її розкладено на складові поняття» [Moore, 1993: р. 8].

Нелінгвістичне поняття пропозиції у Расела вразило й збило з пантелику Фреге. У листуванні з приводу предмета парадокса Расела Фреге 1902 року вказав на той факт, що Расел використовував слово «пропозиція» доволі дивно. «Що є пропозиція?» — запитує Расел. «Німецькі логіки, — писав Фреге Раселові, — розуміють під нею вираження думки, групу акустичних чи візуальних знаків, які виражають думку. А ви, очевидно, маєте на увазі думку як таку» [Frege, 1980: р. 149]. Надалі він виклав свою теорію смислу та референції в їхньому стосунку до пропозицій. Як наслідок, Расел спочатку відмовився вступати у нав'язану йому дискусію. «Я розумію під пропозицією її смисл, а не істинність, — писав він Фреге, — я не можу собі уявити, що істинне чи хибне є значенням пропозиції у тому ж таки розумінні, як, приміром, певна людина є значенням імені *Юлій Цезар*» [Frege, 1980: р. 150]. Згодом, проте, під тиском Фреге він мусив уточнити деталі: «Я досі не поділяю вашої думки щодо смислу та значення. Я б хотів так висловитися про це: в усіх випадках і уява, і судження мають (свій. — *Прим. пер.*) об'єкт: те, що я називаю «пропозицією», може бути об'єктом судження, а може бути і об'єктом уяви. Отже, є два способи, за допомоги яких ми можемо думати про об'єкт, якщо він складний, — ми можемо його уявити або судити про нього. При цьому об'єкт в обох випадках один і той самий» [Frege, 1980: р. 159].

Відтоді обидва усвідомили, наскільки протилежними є їхні позиції, не лише щодо пропозицій, а й щодо думок. «Мені здається, — писав Фреге, — ви мали на увазі відмінність між схопленням думок та усвідомленням їхньої істинності... Істина не є складовою частиною думки, як Монблан з його сніговими верховинами не є як такий складовою частиною думки, що Монблан — це понад 4000 метрів угору» [Frege, 1980: р. 163].

«Я вірю, — писав у відповідь Расел, — що попри все це снігові верховини Монблану як такі є складовою частиною того, що справді стверджується у пропозиції «Монблан — це понад 4000 метрів угору». Ми не стверджуємо думки, це особиста психологічна справа: ми стверджуємо об'єкт думки, а це, як на мене, є певною сукупністю (об'єктивною пропозицією, як сказав би дехто), в якій Монблан є як такий складовою частиною. Якщо ми відзначимо це, то дійдемо висновку, що взагалі нічого не знаємо про

Монблан. Ось чому для мене значення пропозиції не є істинним, а є просто певною сукупністю, яка (у цьому разі) є істинною... Із сказаного мною про Монблан ви висновуєте, що я не можу прийняти тотожність усіх істинних пропозицій. Позаяк Монблан є, як для мене, складовою частиною обговорюваної пропозиції, але не пропозиції, що всі люди — смертні. Це єдине, що відрізняє ці дві пропозиції між собою» [Frege, 1980: p. 169].

У цьому разі для Расела пропозиція не є чимось лінгвістичним. Вона не є реченням, а є *значенням* речення, що для нього означає сукупність об'єктів. Тож аналіз пропозицій є не лінгвістичною, а онтологічною процедурою, питанням ідентифікації об'єктів сукупності. Це, як відомо, створює для нього труднощі при розумінні того, до якої сукупності належать хибні пропозиції. З погляду Расела, вона може бути поєднанням об'єктів, протилежним їх реальному поєднанню. Проте якщо вони не так поєднані, такої речі просто не існує. Тим самим Расел робить правильний висновок про неіснування такої речі, як хибна пропозиція, оскільки з цього випливає, доводив він, що й істинних пропозицій також немає. Зауважимо, що весь цей ланцюжок міркувань утрачає смисл тоді, коли за пропозицію взято послідовність смислів або навіть думок. Для Расела ж пропозиція є якщо не всіма об'єктами, то принаймні послідовністю об'єктів. Оскільки так її зрозуміти неможливо, то виявляється, що пропозиції *не існують*.

Коли вже були дописані «Принципи математики», Расел відмовився від того погляду, що носіями істини або хибни є не пропозиції, а *судження*, а їх слід аналізувати як множинні відношення об'єктів та свідомостей. Цю теорію блискуче спростував Вітгенштайн, схарактеризувавши «Аналіз свідомості» Расела як близький до психологізму, вважаючи, що біхевіористичне розуміння ментальних феноменів, зокрема гадки та судження, може залатати дірку, яку він пробив у філософській логіці Расела. Переконаність Расела у біхевіористичному підході до питання значення, як я уже казав, ніколи не була похитнута після того, як він погодився, що логіка та математика як такі є просто граматичними, синтаксичними (це, як Расел указує в «Історії західної філософії», математичне знання є «цілком таким самим, як і «велика істина», що в ярді три фути» [Russell, 1961: p. 786]). В усіх відношеннях у цьому, можливо, трохи гіркому розвиткові, в усіх цих подробицях одне залишилося цілком незмінним. Це той погляд, що аналізувати будь-що означає ідентифікувати його складові частини, а також переконання, що прогрес у філософії слід ґрунтувати не на створенні систем, грандіозних синтезів минулого, а на обережному та старанному дослідженні наших вірувань. Найбільше сподівання Расела полягало в тому, що філософія зможе, скориставшись аналітичним підходом, розвинути до більш систематичного, уніфікованого «наукового» методу. Його відмінність від Даміта та витлумаченого Дамітом Фреге полягає в

тому, що засадовою для його методу мала бути будова теорії значення. Але спростування (на ґрунті відмінності, що її дотримується якщо не явно, то подумки, Даміт) того, що Расел був аналітичним філософом, видається помилковим. Він був, зрештою, тим, хто вірив в аналіз. І це, ймовірно, згубило його.

Переклад з англійської В. ЦИБИ

ЛІТЕРАТУРА

- Aristotelian Society*, Supplementary. — 1938. — Vol. 17.
- Dummett M.* Origin of Analytical Philosophy. — London: Duckworth, 1993.
- Dummett M.* Truth and other Enigmas. — London: Duckworth, 1978.
- Frege G.* Philosophical and Mathematical Correspondence. — Oxford: Blackwell, 1980.
- Moore G.E.* Selected Writing. — London: Routledge, 1993.
- Russell B.* An Inquiry into Meaning and Truth. — London: Unwin Paperbacks, 1980.
- Russell B.* An Introduction to Mathematical Philosophy. — London: George Allen and Unwin, 1920.
- Russell B.* History of Western Philosophy. — London: George Allen and Unwin, 1961.
- Russell B.* Lectures on Logical Atomism. — La Salle: Open Court, 1985.
- Russell B.* My Philosophical Development. — New York: Simon and Schuster, 1959.
- Russell B.* Portraits from Memory. — London: George Allen and Unwin, 1956.
- Russell B.* The Principles of Mathematics. — London: George Allen and Unwin, 1956.
- Russell B.* The Wisdom of Our Ancestors // The Collected Papers of Bertrand Russell. — London: Unwin Hyman, 1988. — Vol. 9.
- Taggart J. M. E.* Studies in the Hegelian Dialectic. — Cambridge: Cambridge University Press, 1896.
- The Collected Papers of Bertrand Russell 1.* — London: George Allen and Unwin, 1983.
- The Collected Papers of Bertrand Russell 2.* — London: Unwin Hyman, 1990. — Vol. 2.

Рей Монк — професор філософії в університеті Саутгемптона (Великобританія), увійшов до складу Почесного комітету Британського Вітгенштайнівського товариства. Набув визнання у філософських колах після виходу його ґрунтовних досліджень «*Ludwig Wittgenstein: The Duty of Genius*» (1991) та двотомового видання «*Bertrand Russell*» (1996, 2001).
